

**TƏRBIYƏ VƏ ÖZÜNÜTƏRBIYƏ PROBLEMLƏRİ
PROBLEMS OF UPBRINGING AND SELF-UPBRINGING
ВОПРОСЫ ВОСПИТАНИЯ И САМОВОСПИТАНИЯ**

UOT 37.01

Rəhiməxanım Rzabala qızı Məmmədzadə
Azərbaycan Dillər Universitetinin baş müəllimi
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru
<https://orcid.org/0009-0008-2256-3185>
E-mail: ragimaxanum.mamedzade@mail.ru
[https://doi.org/10.69682/arti.2025.92\(5\).152-156](https://doi.org/10.69682/arti.2025.92(5).152-156)

TƏRBIYƏ TEXNOLOGİYALARI İLƏ FƏALİYYƏTİN PSIXOLOJİ MƏSƏLƏLƏRİ

Rahimakhanim Rzabala Mammadzade
senior lecturer at the Azerbaijan University of Languages, doctor of philosophy in pedagogy

PSYCHOLOGICAL PROBLEMS OF WORKING WITH UPBRINGING TECHNOLOGIES

Рагимаханым Рзабала гызы Мамедзаде
старший преподаватель Азербайджанского Университета Языков,
доктор философии по педагогике,

**ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ С ВОСПИТАТЕЛЬНЫМИ
ТЕХНОЛОГИЯМИ**

Xülasə. Hər hansı sahədə uğurlu göstəricilərə nail olmaq üçün ilk növbədə onun nəzəri əsaslarını, nəzəriyyəsinə bilmək lazımdır. Yalnız nəzəriyyəyə əsaslanmaqla praktik fəaliyyəti uğurla, səmərəli şəkildə həyata keçirmək mümkündür. Bizim tədqiqat ali məktəblərdə təhsil alan tələbələrin mənəvi keyfiyyətlərinin inkişaf etdirilməsi probleminə həsr edilmişdir. Mənəvi keyfiyyətlərin inkişaf etdirilməsi üçün, qeyd etdiyimiz kimi, tərbiyə texnologiyalarından faydalanmaq məqsədəuyğundur. Təbii ki, mənəvi tərbiyənin nəzəri məsələlərinə aydınlıq gətirilməsinə ehtiyac vardır. Bu məqalədə ilk növbədə tərbiyə texnologiyalarının nəzəri məsələləri üzərində dayanılır, problemin psixoloji, fəlsəfi və fizioloji əsasları diqqət mərkəzinə gətirilir.

Açar sözlər: mənəvi keyfiyyətlər, mənəvi keyfiyyətlərin formalaşdırılması, tərbiyə texnologiyaları, problemin psixoloji əsasları, problemin nəzəri əsasları

Abstract. To achieve successful results in any field, first of all, it is necessary to know its theoretical foundations. Only relying on theory, it is possible to successfully and effectively carry out practical activities. Our study is devoted to the problem of developing moral qualities of students studying in higher educational institutions. As we have already noted, the goal is to use upbringing technologies to develop moral qualities. Naturally, there is a need to clarify the theoretical issues of moral upbringing. In this article, the main attention is paid to the theoretical issues of upbringing technologies. Particular attention is paid to the psychological foundations of the problem.

Keywords: moral qualities, formation of moral qualities, upbringing technologies, psychological foundations of the problem, theoretical foundations of the problem

Аннотация. Для достижения успешных показателей в любой области, прежде всего, необходимо знать её теоретические основы. Только опираясь на теорию, можно успешно и эффективно осуществлять практическую деятельность. Наше исследование посвящено проблеме развития нравственных качеств студентов, обучающихся в высших учебных заведениях. Как мы уже отмечали, цель – использовать воспитательные технологии для развития нравственных качеств. Естественно, возникает необходимость в разъяснении теоретических вопросов нравственного воспитания. В данной статье основное внимание уделено теоретическим вопросам воспитательных технологий. Особое внимание уделяется психологическим основам проблемы.

Ключевые слова: нравственные качества, формирование нравственных качеств, воспитательные технологии, психологические основы проблемы, теоретические основы проблемы

Tərbiyə texnologiyalarının psixoloji əsaslarına şəxsiyyətin inkişafının qanunauyğunluqlarına dair bilik və məlumatlar, motivasiyanı dərk etmək, münasibət və dəyərlərin formalaşdırılması, həmçinin psixoloji prinsiplərə istinadən metodlardan faydalanma aiddir. Eyni zamanda yaş xüsusiyyətlərini, fərdi fərqləri və sosial mühitin xüsusiyyətlərini nəzərə almaq tələb olunur.

Hər şeydən əvvəl tərbiyə texnologiyalarının əsasında dayanan başlıca psixoloji prinsiplərə aydınlıq gətirilməlidir. Həmin prinsipləri yada salaq:

- *Şəxsiyyətin inkişaf etdirilməsi prinsipi.* Tərbiyə, o cümlədən mənəvi tərbiyə şəxsiyyətin yaş, cinsi və fərdi xüsusiyyətlərinə əsaslanmaqla onun hərtərəfli və ahəngdar inkişafına yardımçı olmalıdır.

- *Fəaliyyət prinsipi.* Tələbə şəxsiyyətinin formalaşması fəaliyyət prosesində həyata keçir. Odur ki, tələbələrin bu və ya digər fəaliyyət növündə fəal iştirakına imkan vermək lazımdır.

- *Sosiallaşma prinsipi.* Mənəvi tərbiyə prosesi fərdin cəmiyyətə uyğunlaşmasına və inteqrasiyasına, ayrı-ayrı şəxslərlə ünsiyyət bacarıqlarının formalaşmasına şərait yaratmalıdır.

- *Şüur və fəaliyyət prinsipi.* Tərbiyə tələbələrə öz hərəkət və davranışlarına, rəftar tərzlərinə şüurlu münasibət və özünü təkmilləşdirmək istəyi aşılmalıdır.

- *Fərdi yanaşma prinsipi.* Mənəvi tərbiyə prosesinin üsul və formalarını seçərkən tələbələrin hər birinin fərdi xüsusiyyətləri hesab alınmalıdır.

- *Müsbət rəydə olmaq prinsipi.* Müsbət davranış, rəftar, ünsiyyət tərz, hərəkət və əməlləri əsas götürmək, tələbələrin uğur əldə etmələrinə imkan vermək.

- *Müsbətə güvənmək prinsipi.* Tələbə şəxsiyyətinin qüvvətli tərəflərinə fikir vermək, onun (tələbənin) özünü həyata keçirməsinə şərait yaratmaq.

Mühüm məsələlərdən biri də mənəvi tərbiyənin gedişi prosesində istifadə olunan psixoloji texnologiyaların diqqət mərkəzində dayanmasıdır. Aşağıdakılara fikir verilməlidir:

- *Diaqnostika.* Tələbələrin psixoloji xüsusiyyətlərinin, arzu və istəklərinin ehtiyac və maraqlarının öyrənilməsi.

- *Psixoloji təhsil.* Tələbələrə psixologiyanın əsasları ilə tanış etmək, onlarda özləri və başqaları haqqında biliklərin formalaşdırılması.

- *Psixoloji məsləhət.* Şəxsi problemlərin həllində tələbələrin məsləhətçisi olmaq, özünü-tənzimləmə bacarıqlarının inkişafına nail olmaq.

- *Layihə metodu.* Tələbələrin qarşıda dayanan məqsədə çatmağa istiqamətlənmiş fəaliyyətinin təşkili, planlaşdırılması, təşkilatçılıq və özünə nəzarət bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi.

Professorlar A.N. Abbasov və H.Ə. Əlizadənin ali təhsil müəssisələri tələbələri üçün 2024-cü ildə işıq üzü görmüş “Pedaqogika” dərsliyinin 8-ci fəslinin 9-cu paragrafı “Təlim prosesinin psixoloji əsasları”na həsr edilmişdir (1, s. 165-169). Müəlliflər göstərir ki, məktəb həvəsin azalmasının əsas səbəbi təhsilənlərin motivləri ilə əlaqədardır. Eyni zamanda motivə tərif verilir. Qeyd olunur ki, motiv - bu və ya başqa fəaliyyət zamanı şəxsiyyətin əsaslandığı arzu, istək və niyyət anlaşıdır. Təlimin psixoloji əsaslarından danışarkən professorlar diqqətə çatdırırlar ki, müəllimlər ənənəvi təlim zamanı daha çox təhsilənlərdə idrak motivlərinin inkişaf etdirilməsinə yer ayırırdırsa, fəal təlim dövründə isə, onlarda (şagirdlərdə, tələbələrdə) sosial motivlərin formalaşdırılmasına fikir verirlər. Ənənəvi təlim prosesində idrak motivlərinin şagirdlərdə və tələbələrdə formalaşdırılması nə üçün vacib sayılırdı? Bu, səbəbsiz deyildi. İdrak motivləri şəxsiyyətdə yeni bilik və məlumatlara sahiblənmək üçün stimül yaradır.

Tərbiyə texnologiyalarının *psixoloji aspektləri*.

Pedaqoji fəaliyyətin texnologiləşdirilməsi ideyası həm psixoloji, həm pedaqoji elmlərə, həm də təhsil sisteminin praktikasına getdikcə daha dərinlən nüfuz edir. Ancaq bu fikrin işlənmə vəziyyəti hələ də hələ də lazımi səviyyədə deyildir. Odur ki, terminoloji qarışıqlıq və qeyri-dəqiqliklər yaranır, başa düşülmə çətinləşir.

Təhsil texnologiyasının komponentlərindən biri də tələbənin şəxsiyyət xüsusiyyətləridir. Lakin psixologiya elmində şəxsi keyfiyyətlərin təsviri məsələsi kifayət qədər işlənməmiş, adekvat diaqnostik prosedurlar hələ yaradılmamışdır. Buna görə də təhsil fəaliyyətinin yekun nəticələrini (və daha da çox aralıq olanları) ölçmək çətinidir, xüsusən də hər hansı bir şəxsə münasibətdə. Bununla əlaqədar olaraq, təhsil texnologiyaları hələ bir vahid kimi təyin edilə bilmir, ancaq müxtəlif səciyyəvi problemlərin həlli

üçün nəzərdə tutulur. Bu zaman yalnız təhsilin texnologiləşdirilməsinin elementlərindən danışmaq mümkündür.

Təcrübəli ali məktəb müəllimlərinin iş təcrübəsinin təhlilindən görünür ki, onların fəaliyyəti texnoloji səmərəlilik tələbinə cavab verir.

Tərbiyə texnologiyasının ən həssas komponenti şəxsdir. Tərbiyə texnologiyalarının qurulması və istifadəsi müəllimdən yüksək səviyyəli psixoloji səriştə, zəruri texnoloji elementləri tələb edir.

Tərbiyə texnologiyalardan istifadənin daha bir mühüm cəhətini qeyd etmək lazımdır. Tərbiyə texnologiyasının məharətlə mənimsənilməsi müəllimə zamanətli müsbət nəticə əldə etməyə imkan verir, tərbiyə texnologiyasının mənimsənilməsi isə hələ konkret tələbənin şəxsiyyətinin inkişafında əhəmiyyətli və məcburi uğura zamanət vermir, çünki ayrıca texnologiya (A.S. Makarenkoya görə, "tək vasitələr") tərbiyə olunana çoxşaxəli təsir göstərmir. Bu xassə, milli tərbiyənin nəzəriyyəsi və praktikasında göstərildiyi kimi, tərbiyə sisteminə malikdir.

Tərbiyə sistemi konsepsiyası hazırda pedaqogikada əsas məqama çevrilir, çünki o, genişlik xüsusiyyətinə malikdir və ümumi, xüsusi və fərdin vəhdətidir. O, bütün sistemli anlayışları səciyyələndirmək üçün başlangıç nöqtəsi ola bilər.

Tərbiyə sistemi eyni zamanda psixoloji-pedaqoji və sosial-pedaqojidir, çünki o, həm təlim prosesi vasitəsilə, həm də ətraf mühitə daxil olmaqla tələbələrə təsir göstərir; tələbə gənclər, müəllimlər, valideynlər və məktəb dostları arasında əlaqələr vasitəsilə; kollektivdəki psixoloji iqlim vasitəsilə.

Uşaqlar üçün onları müxtəlif vəziyyətlərdə hərəkət üsulları ilə təchiz edən qaydalar yaradılır. Məsələn: "Bir qızılgül kolunun, şaftalı ağacının və ya üzüm kolunun ətrafında quru, çatlamış torpaq gördünüzsə, torpağı şumlayın, axşam isə ağacı və ya kolu sulayın".

Yığıncaq nəsil-dən-nəslə ötürülən məktəb mədəniyyətinin fenomeni kimi müstəqil mənəvi dəyərə malikdir. İştirakçılar insan xəyallarında mövcud olan ideal dünyaya sahiblənilirlər.

Bayram ab-havası çoxsaylı kompleks fəaliyyətlərlə (situasiyalar silsiləsi) tarazlaşdırılır. Ali məktəb "parlament kimi" deyil, "ailə kimi" münasibətlər yaratmağa, yəni müəllim-

lərlə tələbələrin mənəvi birliyini yaratmalıdır. Ətraf mühitin inkişafının əsas istiqaməti onun "pedaqojiləşdirilməsi"dir ki, bu da tələbələrin geniş sosial-pedaqoji fəaliyyətini nəzərdə tutur.

Haqqında danışılan sistem çox texnolojidir, bunu həm onun uzunmüddətli həyat qabiliyyəti, həm də yaradıcılıq ruhu, ideyaların həyata keçirilməsinin sadəliyi və zərifliyində öz ifadəsini tapan ali məktəb qonaqlarının rəyləri sübuta yetirir.

Məktəbin təhsil sistemində psixoloqun yeri nədir?

Psixoloji işi humanist tərbiyə, o cümlədən mənəvi tərbiyə sisteminin qurulmasına yönəldərkən psixoloqun qarşısında iki vəzifə durur. Birincisi, müəllimlər, şagirdlər və onların valideynləri arasında məhsuldar əməkdaşlıq üçün əlverişli sosial-psixoloji şəraitin yaradılması yolu ilə humanist münasibətlər, rahat ünsiyyət qurmaqdır. İkincisi, fərdi böyüməyə, təhsil sisteminin subyektlərinin özünü həyata keçirməsinə kömək göstərir.

Bu problemlərin həlli üçün mənəvi tərbiyə sisteminin inkişafının müxtəlif mərhələlərində rolu dəyişən sosial-psixoloji xidmət lazımdır.

Birinci mərhələdə (sistemin yaradılması) psixoloqun qarşısında duran əsas vəzifələr sistemin subyektləri arasında münasibətlərdə ali təhsil müəssisəsində mövcud vəziyyətdən pedaqoji kollektiv və tələbələrin narazılığının səbəblərini aşkarlamaqdır.

İkinci mərhələdə (sistemin sabit işləməsi) psixoloqun qarşısında duran prioritet vəzifələr müxtəlif qruplar daxilində subyektlərin uğurlu qarşılıqlı əlaqəsini dəstəkləmək, tələbələrin yaradıcılığını, müstəqilliyini, liderlik keyfiyyətlərini inkişaf etdirmək, onların və müəllimlərinin psixoloji yüklənməsinin qarşısını almaq və aradan qaldırmaq, psixoloji meyarlara uyğun olaraq təhsil sisteminin səmərəliliyini qiymətləndirməkdir.

Üçüncü mərhələdə (müəyyən edilmiş sistem) psixoloji maarifləndirmə, tərbiyə, eyni zamanda mənəvi tərbiyə sahəsində pedaqoji və psixoloji diaqnostika və pedaqoji və psixoloji ekspertiza vəzifələri ön plana çıxır. Tələbələrin şəxsi inkişafı və müəllimlərin peşəkar inkişafı üçün psixoloji dəstək proqramını həyata keçirmək lazımdır.

Dördüncü mərhələdə (sistemin yenilənməsi və yenidən qurulması) əsas vəzifə məktəb həyatının əsas sahələrinin yenilənməsi üçün yaranan ehtiyacların vaxtında psixoloji təhlilidir. Belə həqiqəti anlamaq lazımdır ki, "İnsanın şəxsiyyəti yalnız fəaliyyətdə formalaşır və təzahür edir."

Mənəvi tərbiyə prosesində ən yüksək nəticə aşağıdakı şərtlər yerinə yetirildikdə əldə edilir:

a) tələbələrdə öyrənməyə fəal münasibətin formalaşdırılması;

b) mühazirə və seminar məşğələlərində tədris materialının müəyyən ardıcılıqla təqdim edilməsi;

c) zehni və praktik fəaliyyətin müxtəlif üsullarının məşqlərində nümayişi və möhkəmləndirilməsi;

ç) biliklərin praktikada tətbiqi.

Şəxsiyyətin sosial təcrübəyə yiyələnməsinin assosiativ-refleksiv konsepsiyası çərçivəsində konsepsiyanın formalaşması nəzəriyyəsi işlənib hazırlanmışdır. Onun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, təlim prosesi qazanılmış biliklərin ümumiləşdirilməsi və müəyyən anlayışların formalaşması kimi başa düşülür. Bu zaman anlayış tədqiq olunan hadisəyə aid olan biliyin məna, abstraksiya və ümumiləşdirilməsi yolu ilə assosiasiyaların nəticəsi kimi başa düşülür. Konsepsiyanın mənimsənilməsinə, tələbələrə zehni fəaliyyətin üsullarını - müqayisə, ümumiləşdirmə, mücərrədləşməni öyrətməyə çox diqqət yetirilir.

Öyrənmənin idrak nəzəriyyələri (J. Piaget, L. Kohlberg, D. Bruckner, S. Peipert) təlimin əsas hissəsinə - qavrayış, yaddaş, təfəkkür və müasir informasiya nəzəriyyəsinin nailiyyətlərindən istifadə daxil olmaqla, idrak proseslərinə əsaslanır.

Tələbələrin psixi inkişafı və onun təlim prosesi ilə qarşılıqlı münasibəti məsələsi istər pedaqoqların, istərsə də psixoloqların diqqət mərkəzində olmuşdur.

A. Bine, A. Ştern, İ. Piaje və b. Məktəblilərin təlim fəaliyyətinin yaş xüsusiyyətlərindən, inkişaf səviyyəsindən asılı olduğunu sübuta yetirməyə səy göstərmişlər..

Belə ki, İ. Piaje V. Şternin fikrinə şərik olaraq bildirirdi ki, uşağın psixi inkişafının özünəməxsus daxili qanunları vardır və bəzi xüsusi mərhələlərindən keçir.

İ. Piajeyə görə, təlim inkişafa əsaslı təsir göstərməyə qadir deyildir. Odur ki, təlim inkişafa uyğunlaşdırılmalı və onun tənzim edilməsində inkişafın səviyyəsi diqqət mərkəzində daşınmalıdır. dayanmalıdır. Psixi proseslərin baş verməsinin mühüm xüsusiyyətlərindən biri onun seçici xarakterə malik olması, müvafiq obyektə istiqamətlənməsidir. Bu isə, psixikamızın xassəsi olan diqqətlə əlaqələndirilir.

İdrak prosesi ilə müqayisədə diqqət xüsusi məzmun daşımır, psixi proseslərin cərəyan etmə dinamikasını səciyyələndirir, şüurun sensor, əqli və hərəkəti fəallığının yüksək səviyyəsini nəzərdə tutan mərkəzləşməsidir.

Problemin psixoloji əsaslarından danışılarkən **fəaliyyət nəzəriyyəsini yaddan çıxarmaq olmaz. Fəaliyyət nəzəriyyəsi** (A.N. Leontyev, P.Ya. Qalperin və başqaları) üç əsas prinsipə əsaslanırlar:

1) psixikanın sadəcə olaraq ətraf aləmin əksi, obrazlar sistemi kimi deyil, hərəkətlər sistemi kimi ideyası;

2) insanın psixi inkişafının sosial mahiyyətinin tanınması;

3) maddi və əqli fəaliyyətin vəhdəti. O, motivasiyalı və məqsədyönlü problemlərin həlli yolu ilə sosial təcrübənin aktiv-tədqiqat assimilyasiyası prosesinə aydınlıq gətirir.

Problemin həlli, nəticənin yoluna çatmaq üçün onun vəziyyətini dəyişdirmək mümkün olan bir hərəkət tapmaqdan ibarətdir.

Fəaliyyət nəzəriyyəsinin ayrı-ayrı sahələrini tərtib edənlər fəaliyyətin vahid strukturunun müxtəlif komponentlərinə (D.B. Elkoninin substantiv ümumiləşdirmə nəzəriyyəsi; V.V. Davydovun, P.Ya. Qalperinin - N.F. Talyzinanın, sosial öyrənmə nəzəriyyəsi və s.) diqqəti cəlb etmişlər. İnkişafa əsaslanan öyrənmə və tərbiyə nəzəriyyəsi (L.S. Vıqotski, L.V. Zankov, D.B. Elkonin, V.V. Davidov) xarici təsirlərin təşkili (məzmun və üsulları) inkişafın (təhsil) tempini və sərhədlərini əhəmiyyətli dərəcədə dəyişə biləcəyi fərziyyəsinə əsaslanır. Xüsusilə, V.V. Davidov - D.B. Elkonin substantiv ümumiləşdirmə konsepsiyası - fərdin intellektual xüsusiyyətlərinin formalaşmasında nəzəri biliklərin aparıcı rolu (mahiiyyətli ümumiləşdirmə) mövqeyinə əsaslanır.

Həmin konsepsiyada fərd refleksiv fəaliyyət həyata keçirərək idrak prosesinin subyektivi kimi çıxış edir. İnkişaf edən öyrənmə nəzəriyyəsi

yəsindən fərqli olaraq, öyrənilə bilən inkişaf konsepsiyası fərdin inkişafında irsi amillərin prioritetliyinə əsaslanır. Sosial təsirlər genetik inkişaf proqramının üzərində qurulur, sanki onu “öyrədir”. İnteryerləşdirmə nəzəriyyəsi (zehni hərəkətlərin mərhələ-mərhələ formalaşması - P.Ya. Qalperin, N.F. Talızina) də diqqət mərkəzində dayanmalıdır. Bu nəzəriyyə daxili psixi və xarici fiziki, maddiləşmiş insan fəaliyyətinin fundamental ümumiliyi ideyasına əsaslanır. Bu fikrə görə, əqli inkişaf, eləcə də bilik və bacarıqların mənimsənilməsi - interyerləşdirmə, yəni “materialın” (xarici) keçidi yolu ilə baş verir.

Beləliklə, psixoloqun ali məktəbin təhsil sisteminin idarəetmə subyekti kimi fəaliyyəti əsasən onun sistemin şəxsi və əlaqə komponentlərinə təsiri ilə bağlıdır. Nəticə olaraq deyə bilərik ki, səmərəli tərbiyə texnologiyaları psixoloji qanunauyğunluqların biliyinə əsaslanır, tələbələrin yaş, fərdi və cinsi xüsusiyyətlərini

hesaba alır və özünü inkişaf etdirməyə və uğurlu sosiallaşmaya qadir şəxsiyyətin təşəkkülünü təmin edir.

Deyilənlərə əsasən aşağıdakı nəticəyə gəlmək mümkündür: Tərbiyə texnologiyalarından faydalanmaqla tələbələrdə mənəvi keyfiyyətləri səmərəli şəkildə inkişaf etdirmək üçün problemin nəzəri məsələlərini yaxşı bilmək lazımdır ki, nəzəriyyəni təcrübəyə tətbiq etmək mümkün olsun. Bu mənada problemin psixoloji, fizioloji və fəlsəfi əsaslarına aydınlıq gətirilməlidir.

Problemin aktuallığı. Tərbiyə texnologiyalarının psixoloji və fizioloji əsaslarına aydınlığın gətirilir.

Problemin yeniliyi. Tərbiyə texnologiyalarının psixoloji və fizioloji əsasları müəyyənləşdirilir.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Məqalə gənc alimlər, doktorant və magistrantlar üçün faydalı olacaqdır.

Ədəbiyyat:

1. Abbasov, A.N. Pedagogika: Ali təhsil müəssisələri tələbələri üçün dərslik / A.N. Abbasov, H.Ə. Əlizadə. – Bakı: Mütərcim, -2024. – 400 s.
2. Abbasov, A.N. Pedagogika: Müntəxəbat. Ali təhsil müəssisələri tələbələri üçün dərs vəsaiti / A.N. Abbasov, R.R. Məmmədzadə, L.A. Məmmədli. – Bakı: Mütərcim, -2021. – 600 s.

Redaksiyaya daxil olub: 01.09.2025